

SCHANDA BALÁZS

Vallásszabadság az Európai Emberi Jogi Bíróság gyakorlatában – az Európai Emberi Jogi Bíróság hatása az állam-egyház viszony alakulására Európában¹

Freedom of Religion in the Case Law of the European Court of Human Rights – The Impact of the European Court of Human Rights on the Development of Church–State Relations in Europe

Abstract: Freedom of religion naturally belongs to the fundament of Europe. Church–state relations, however, were shaped in different ways throughout history in different countries and regions and still show a great variety. The present study examines how far the emerging case law of the ECHR jurisprudence has in impact in the convergence of church–state relations in Europe. Beyond the shifting boundaries of rights of individuals and religious communities, the character of church–state relations may change and changes may show a kind of convergence of models of State and Church.

Keywords: freedom of religion, European Convention on Human Rights, relationship between church and state

Összefoglaló: A vallásszabadság természetesen Európa alapjainak részét képezi. Az egyház és az állam közötti kapcsolatok azonban a történelem során az egyes országokban és régiókban eltérő módon alakultak ki, és még ma is nagy változatosságot mutatnak. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy az EJEB joggyakorlatának kialakuló jogi precedensei milyen hatással vannak az egyház és az állam közötti kapcsolatok konvergenciájára Európában. Az egyének és a vallási közösségek jogainak változó határain túl az egyház és az állam közötti kapcsolatok jellege is változhat, és ezek a változások az állam és az egyház modelljeinek egyfajta konvergenciáját mutathatják.

Kulcsszavak: vallásszabadság, Európai Emberi Jogi Egyezmény, állam és egyház viszonya

1 A tanulmány egy korábbi változata ‘The Impact of the Jurisprudence of the European Court of Human Rights on Church-State Relations in Europe’ címen a *Diritto e Religioni* folyóiratban megjelent [19(1), 567–581], illetve a szerző által jegyzett kommentárfejezet felhasználásával készült [(2021) ‘9]. Cikk: Gondolat-, lelkiismereti- és vallásszabadság’ in: Sonnevend, P. és Bodnár, E. (szerk.) *Az Emberi Jogok Európai Egyezményének kommentárja*. Budapest: HVG-ORAC, 218–243.

1. Sokszínűség

A vallásszabadság mindenkit megillető, egyetemes jog.

Ugyanakkor az államok és a vallási közösségek közötti kapcsolatok még Európán belül is nagy változatosságot mutatnak. Az egyik országban a lelkészek fizetésüket az államtól kapják. Egy másikban nem biztosítanak semmilyen állami forrást vallási célokra. Az egyik országban az állami iskolákban kötelező a felekezeti vallásoktatás. Egy másikban ez elképzelhetetlen lenne. Az egyik országban a templomi esküvőnek az állami jogban is hatálya lehet. Más országokban kötelező a polgári házasságkötés. Az egyik országban az állam feladata az egyházi épületek fenntartása. Más országokban ezt teljes mértékben a gyülekezetekre bízzák. Az egyik országban a teológia jelen van az állami egyetemeken. Más országokban ezt az egyházak által működtetett intézményekre bízzák. A vallási közösségek nagyon különböző szerepet játszanak az oktatásban és az egészségügyben a különböző országokban. Egyes országokban többnyire önkéntesek dolgoznak az egyházaknál, más országokban több százezer alkalmazottat foglalkoztatnak munkaviszonyban. Egyes országokban az állami intézmények szerepet játszanak a vallási ügyek eldöntésében. Más országokban szigorú szétválasztás van érvényben. Egyes országokban a vallási szimbólumok gyakoriak a középületekben, más országokban ez elképzelhetetlen lenne. A dán vagy az anglikán egyházhoz hasonló állami egyházaktól a görög ortodox egyházhoz hasonló uralkodó egyházakon át a világi állam francia modellig nagyon különböző modellek léteznek az egyház és az állam viszonyára vonatkozóan. Egyesek azt mondhatják, hogy minden európai ország egy, alapvetően semleges modellt követ a vallásügyi szabályozás terén.² Mások a vallási közösségek eltérő jogi státusza, az oktatásban betöltött szerepük, a házassági jog vagy finanszírozásuk alapján elismerik a különböző modellek közötti különbségeket.³ A különböző modellek között azonban egyfajta konvergencia figyelhető meg. Az állami egyházi rendszerektől az egyház és az állam laikus szétválasztásáig Európában egymástól jelentősen eltérő egyház-állam viszonyok léteznek egymás mellett. Az európai jog és joggyakorlat egészen a közelmúltig nem befolyásolta ezt a sokszínűséget. Annak ellenére, hogy a társadalmak egyre szekulárisabbá és sokszínűbbé válnak, a vallás továbbra is meghatározó tényező marad az egyének és a közösségek identitásában. Mivel az identitás szerepe egyre növekszik, a vallási kérdésekre is nagyobb figyelem irányul.

Mindezekkel együtt a vallásszabadság mindenkit egyformán megillető emberi jog.

Az egyház és az állam közötti kapcsolatokat évszázadokon át az adott államban meghatározó egyházak alakították, majd azokat szisztematikusan kiterjesztették a hagyományos kisebbségekre (például a zsidóság) befogadására. A vallási helyzet azonban gyorsan változik. Új kisebbségek jelennek meg, és a migráció is jelentősen hozzájárul a vallási sokszínűség növekedéséhez. A vallásosság formái változnak, és a társadalom nagy részét érinti a szekularizáció: míg az 1960-as években Nyugat-Németország

² Ferrari, 1996.

³ Listl, 1999, 1256–1268.

lakosságának 95%-a volt a katolikus vagy az evangélikus egyház tagja, ma ez az arány Németországban 50% alá csökkent.⁴

A hagyományok eltérnek a protestáns északon és a katolikus délen, az ortodox keleten, valamint a szekuláris államokban, azonban mindannyian ugyanazt a filmet nézzük. Más szavakkal: Európa-szerte hasonló tényezők hajtják a társadalmakat. Az európai társadalmak nagyon különböző szinteken és nagyon különböző ütemben mutatnak konvergenciát. Lehet, hogy Hollywoodnak nagyobb hatása van az európai társadalmi felfogás megváltoztatására, mint Strasbourgnak, de az Európai Emberi Jogi Bíróság joggyakorlata tagadhatatlan szerepet játszik az állam-egyház viszony európai modelljeinek konvergenciájában, mivel közös európai minimumot biztosít, valamint jogorvoslatot nyújt a vallásszabadsággal kapcsolatos kérdésekben.

2. Gyarapodó esetjog

Az Egyezményben rögzített más jogokhoz képest az Európai Emberi Jogi Bíróság viszonylag későn kezdte el kialakítani a 9. cikkre vonatkozó ítélkezési gyakorlatát, az 1990-es évekig a Bíróság nem alakított ki érdemi joggyakorlatot a vallásszabadság tekintetében. Ennek oka lehet az is, hogy a demokratikus államok általában tiszteletben tartják ezt a jogot, és az is, hogy az állam és a vallási közösségek közötti kapcsolat a különböző nemzetek egymástól jelentősen eltérő történelmi hagyományainak megfelelően alakult ki, és ez megköveteli a nemzetközi fórumoktól mind a szabályozás, mind ezek értelmezése terén a rugalmasságot. Az elmúlt évtizedekben az ítélkezési gyakorlat mennyisége erőteljes gyarapodásnak indult – nemcsak a számok nőttek (ez illeszkedne az ítélkezési gyakorlat általános tendenciájához), hanem a nemzeti jogrendszerekbe való beavatkozás mélysége is megváltozott. Bizonyos részes államokban a Bíróság jogszerűnek ítélte az államvallás fenntartását,⁵ míg más országokban az alkotmányos rend világi jellegét védte.⁶ Az elmúlt évtizedekben drasztikusan megnövekedett ítélkezési gyakorlat rávilágított néhány jól körülhatárolt, vitatott kérdésre: meddig mehet el az állam egy adott (többségi) vallás vagy az állam szekuláris jellegének védelmében, ha ez a kisebbségek érdekeinek sérelmét jelenti? Hogyan biztosítható a különböző vallások híveinek békés együttélése kulturálisan eltérő hagyományok mellett, és hogyan kell az államnak tiszteletben tartania a vallási közösségek függetlenségét?⁷

4 Eicken és Schmitz-Veltin, 2010, 576–589. Frissebb adatokért lásd: <https://fowid.de/meldung/kirchenmitglieder-47%2C45-prozent>

5 Darby v. Sweden App. No. 11581/85, 23 October 1990, lásd: commission report 45.

6 Leyla Sahin v. Turkey, Judgment of 10 November 2005, App. no. 44774/98.

7 Grabenwarter, 2014, 224–250; Martínez-Torrón és Navarro-Vals, 2004, 209–238; Temperman, Gunn és Evans, 2019; Vermeulen és van Roosmalen, 2018, 735–764.

3. Versengő jogok

A vallási meggyőződés szabad választása nem korlátozható – mindaddig, amíg a meggyőződés nem jelenik meg a nyilvánosság előtt, a vallásszabadság abszolút. A meggyőződés kinyilvánítását törvény korlátozhatja az Egyezményben meghatározott okokból, és olyan mértékben, amennyire az „egy demokratikus társadalomban szükséges”. Az államok mérlegelési jogköre (értékelési mozgástér) különösen fontos szerepet játszhat a vallási közösségek és az állam közötti kapcsolatban, és ezt az adott ország történelme és kultúrája is alakítja.

Az Egyezmény általános gyakorlatában a korlátozás törvényi jellege nem fedi le a hazai jogfogalmat: az Egyezmény „törvény” fogalma minden előre látható normatív rendelkezést magában foglal.

A vallás vagy meggyőződés szabad gyakorlásának jogát más alapvető jogokkal ütköző célokból korlátozhatják. Ebben az összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy a közbiztonság, a közrend, a közegészség, a közérkölc, valamint mások jogainak és szabadságainak védelme mellett nem szerepel a nemzetbiztonság és a területi integritás védelme, illetve a rendzavarások és a bűncselekmények megelőzése mellett mint lehetséges korlátozási okok. Az Egyezmény más cikkei (8., 10. és 11. cikkek, valamint a 4. kiegészítő jegyzőkönyv 2. cikke) a nemzetbiztonsági szempontokat is a korlátozások elfogadható indokai között szerepelteti, a 10. a bírói hatalom és pártatlanság fenntartását az alapjoggal versengő érdekként elfogadja. A Bíróság ítélkezési gyakorlata az államok nemzeti hagyományait és alkotmányos identitását a jogok korlátozásának jogszerű okaként ismerte el.

A korlátozás fakadhat büntető vagy szabálysértési szankcióból; valamilyen szerződésben biztosított lehetőség megszüntetéséből;⁸ állami szervek sérülékeny személlyel szembeni nézeteivel való felhagyás érdekében gyakorolt nyomásáról⁹, a joggyakorlás – így az istentisztelet – fizikai akadályozásával vagy megszakításával;¹⁰ vallási közösség feloszlásával;¹¹ a vallásgyakorlást biztosító engedélyek, elismerések megtagadásával;¹² jogi személyiség megtagadásával, amennyiben ez gyakorlati nehézségekhez vezet;¹³ látszólag semleges szabály alkotásával, mely közvetlen beavatkozást jelent vallási közösségek vitájába;¹⁴ hivatalos dokumentumokban vallási közösséggel kapcsolatban

8 Kokkinakis v. Greece, 1993. május 25., App. no. 14307/88; Ivanova v. Bulgaria, 2007. április 12., App. no. 52435/99; Masaev v. Moldova, 2009. május 12., App. no. 6303/05; Ebrahimian v. France, App. no. 64846/11.

9 Mockutė v. Lithuania, 2018. február 27., §§ 123–125., App. no. 66490/09.

10 Boychev és mások v. Bulgaria, 2011. január 27., App. no. 77185/01.

11 Jehovah's Witnesses of Moscow és mások v. Russia, 2010. augusztus 18., §§ 99–103., App. no. 302/02; Biblical Centre of the Chuvash Republic v. Russia, 2014. június 12., § 52., App. no. 33203/08.

12 Metropolitan Church of Bessarabia és mások v. Moldova, 2001. december 13., App. no. 45701/99; Vergos v. Greece, 2004. június 24., App. no. 65501/01.

13 İzzettin Doğan és mások v. Turkey [GC], 2016. április 26., § 95., App. no. 62649/10.

14 Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) és mások v. Bulgaria, 2010. szeptember 16. § 157., App. nos. 412/03., 35677/04.

negatív megállapítások tételével.¹⁵ Korlátozást jelent, ha a személy a vallási meggyőződéséből fakadó követelményekhez való ragaszkodással hátrányt szenved.¹⁶ Az állam felel tisztviselői magatartásáért, a hatáskörét túllépő hatóság tevékenységéért is.

A vallásilag is sokszínű társadalom békéjének fenntartása elfogadhatóvá tehet korlátozásokat, ugyanakkor ennek során az államnak meg kell őriznie semlegességét.¹⁷ Mások jogainak védelmében megelőző intézkedéseket is tehetnek a hatóságok, így nem sérti az Egyezményt, ha felhívják a figyelmet új vallási csoportok veszélyeire.¹⁸ Az arányosság körében vizsgálni kell, hogy a hatóságok élhettek volna-e kevésbé korlátozó eszközökkel.¹⁹ Nem elegendő, hogy a korlátozás „hasznosnak” vagy „kívánatosnak” tűnik, ez még nem éri el a kényszerítő társadalmi szükség szintjét.²⁰ Az Egyezmény 10. cikkét, a 9. cikk összefüggésében, megsérti a külföldről származó vallási irodalom behozatalának tilalma. Az azerbajdzsáni kormány álláspontja, miszerint a pluralista társadalomban a vallási béke és a közrend fenntartása szükségessé tette a tilalmat/korlátozást, nem volt elegendő indok.²¹

A korlátozás *demokratikus társadalomban szükséges* mértéke tényleges jelentéssel bír, tekintettel arra, hogy a vallásszabadságot a Bíróság a demokratikus társadalom egyik alapjának tekinti. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy valamennyi európai állam vonatkozásában teljes mértékben egységes lenne minden követelmény, és a gyakorlat ne hagyhatna teret a korlátozás szükségességének *mérlegelésére*. A vallási kérdésekben ez a mérlegelési szabadság viszonylag széles. A végső szó a Bíróságé, és éppen a Lautsi-ügy eltérő megítélése a Kamarában és a Nagykamerában, az első döntés által kiváltott heves reakciók jó példát szolgáltatnak arra, hogy a határok meghúzása nem könnyű.²² A bírósági tárgyalótermekben elhelyezett feszületek kérdése 2026 tavaszán is vita tárgya, görög kezdeményezések nyomán.²³

4. Jogállás és pénzügyek

A vallás másokkal együttes gyakorlásának lényeges gyakorlati feltétele, hogy a vallási csoport tagjaitól elkülönülő *jogalanyiságát* az állam lehetővé tegye.²⁴ Bár egy csoport jogalanyiség nélkül is rendelkezik vallásszabadsággal, a társadalomban történő

15 Leela Förderkreis e.V. és mások v. Germany, 2009. február 6., § 84. App. no. 58911/00; Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights § 34.

16 S.A.S. v. France, 2014. július 1., § 57., App. no. 43835/11.

17 Metropolitan Church of Bessarabia és mások v. Moldova, 2001. december 13., §115–116., App. no. 45701/99.

18 Leela Förderkreis e. V. és mások v. Germany, 2009. február 6., App. no. 58911/00.

19 Biblical Centre of the Cuvash Republic v. Russia, 2014. június 12. § 116., App. no. 33203/08.

20 Svyato Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine, 2007. június 14., § 116., App. no. 77703/01.

21 Religious Community of Jehovah's Witnesses v. Azerbaijan, Judgment of 20 February 2020, App. no. 52884/09.

22 Temperman, 2012.

23 Union of Atheists és mások v. Greece, App. nos. 19150/20, 11122/25.

24 Canea Catholic Church v. Greece, 1997. december 16., App. no. 25528/94.

résztétel, a közösségi jogok védelme a jogi személyiség valamilyen formáját minden-
képpen szükségessé teszi. Így például a tulajdonszerzés képessége, a munkáltatóként
történő fellépés, az istentiszteleti helyek bérlése vagy létesítése, az intézményalapítás
és általában a társadalomban történő szervezett jelenlét a jogi személyiséget szinte nél-
külözhetetlenné (a pusztá toleranciát elégtelenné) teszi.²⁵ A csoport vallási jellege nem
lehet elfogadható oka annak, hogy hátrányosabb megítélés alá essen, mint más csopor-
tok.²⁶ A vallási közösségek jogi személyiséghez jutásának akadályozása az egyesülési
jog megsértését is jelentheti,²⁷ illetve azt is igényli, hogy az elismerés a fair eljárás kö-
vetelményének tiszteletben tartása mellett történjen.²⁸ Az állam önvédelme szűk értel-
mezést kíván: jogosan lép fel veszélyes csoportok ellen, azonban ez csak akkor legitim,
ha meggyőző érvek mentén teszi.²⁹ Az állam megkövetelheti, hogy az elismerést igénylő
csoport bemutassa hitelveit, azaz előzetesen megvizsgálhatja, hogy a vallási csoport nem
jelent-e veszélyt a demokratikus társadalomra.³⁰ Az elismerés vagy magasabb szintű
elismerés várározási időhöz köthető, különösen új, kevésbé ismert közösségek esetén,
azonban ez nem lehet indokolatlanul hosszú.³¹ Újonnan elismert felekezetek irányában
a névkizárolagosság és névvalódiság elve is érvényesíthető: az újonnan nyilvántartás-
ba vett közösségektől elvárható, hogy ne legyenek összetéveszthetőek a korábban nyil-
vántartásba vett más egyházakkal.³² Az egyik, magyar vonatkozású ügyben a Bíróság
megállapította, hogy az államnak pozitív kötelezettsége, hogy vallási közösségek jogi
személyiséghez jutását biztosító elismerési rendszert vezessen be.³³ A jogalanyisághoz
jutást továbbá hatékony jogorvoslati lehetőséggel is garantálni kell.³⁴

25 Metropolitan Church of Bessarabia és mások v. Moldova, § 129., App. no. 45701/99; İzzettin Doğan és mások v. Turkey [GC], § 127., App. no. 62649/10; Kimlya és mások v. Russia, §§ 85-86., App. nos. 76836/01., 32782/03; Genov v. Bulgaria, § 37., App. no. 40524/08.

26 İzzettin Doğan v. Turkey, App. no. 62649/10; Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey, 2014. december 2., App. no. 32093/10., Krupko és mások v. Russia, 2014. június 26., App. no. 26587/07.

27 Magyar Keresztény Mennonita Egyház és mások v. Hungary, 2014. április 8., App. nos. 70945/11, 23611/12, 26998/12, 41150/12, 41155/12, 41553/12, 54977/12., 56581/12.

28 Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine, 2007. szeptember 14. § 152, App. no. 77703/01; Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas és mások v. Austria, 2012. szeptember 25., § 63., App. no. 40825/98.

29 Orthodox Ohrid Archdiocese (Greek-Orthodox Ohrid Archdiocese of the Peć Patriarchy) v. the former Yugoslav Republic of Macedonia, 2017. november 16., §§ 94–96., App. no. 3532/07.

30 Cârnuirea Spirituală a Musulmanilor din Republica Moldova v. Moldova, 2005. június 14., App. no. 12282/02; Church of Scientology of Moscow v. Russia, 2007. április 5., § 93. 18147/02; Lajda és mások v. the Czech Republic, 2009. március 3., App. no. 20984/05.

31 Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas és mások v. Austria, 2008. július 31., § 79., App. no. 40825/98.

32 Orthodox Ohrid Archdiocese (Greek-Orthodox Ohrid Archdiocese of the Peć Patriarchy) v. the former Yugoslav Republic of Macedonia, 2017. november 16., § 111. App. no. 3532/07; Bektashi Community és mások v. the former Yugoslav Republic of Macedonia, 2018. április 12., § 71., App. nos. 48044/10; 75722/12 és 25176/13; Genov v. Bulgaria, 2017. március 23., § 43., App. no. 40524/08.

33 Magyar Keresztény Mennonita Egyház és mások v. Hungary, 2014. április 8., App. nos. 70945/11, 23611/12, 26998/12, 41150/12, 41155/12, 41553/12, 54977/12., 56581/12.

34 Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas és mások v. Austria, 2008. július 31., App. no. 40825/98.

A vallási közösségek *eltérő szintű elismerésével*, illetve eltérő jogokat biztosító rendszerekkel kapcsolatban a Bíróság akként fogalmazott, hogy ezek főszabályként az államok mérlegelési szabadságába tartoznak, és általában az adott állam történelmi-alkotmányos hagyományából fakadnak, ami összhangban állhat a 9. cikkel, különösen, ha az Egyezmény adott állam által történő megerősítése előtti időből származnak. Kérdés, hogy a közép-európai olvasó számára bizonytalanak tűnő megfogalmazásnak mi az üzenete: a Bíróság, illetve korábban a Bizottság Svédország³⁵ és Izland esetében utalt arra, hogy az a történelmi helyzet, ami egy felekezet számára kiemelt jogi helyzetet biztosít, önmagában nem sérti az Egyezményt, míg más ügyekben adottságnak vette,³⁶ hogy az európai államokban nagyon eltérő alkotmányos modellek alakultak ki az állam és a vallási közösségek viszonyrendszerének szabályozására. A jogalanyisággal rendelkező vallási közösségek körének felülvizsgálata önmagában nem sérti az Egyezményt (bár inkább a 11. cikk felől közelíti meg e kérdést a Bíróság), ugyanakkor az újbóli nyilvántartásba vétel csak nyomós okból tagadható meg.³⁷ Nem minősült ilyen nyomós érvnek az Üdvhadsereg külföldi irányítás alatt állása és paramilitáris jellege, amely alapján Oroszország megtagadta az ismételt nyilvántartásba vételt.³⁸ A jogi személyiséghez jutást, illetve a magasabb szintű elismerést eredményező eljárást világos és hátrányos megkülönböztetéstől mentesen alkalmazott kritériumok alapján kell biztosítani.³⁹

A Magyar Keresztény Mennonita Egyház és mások v. Hungary ügy sajátossága, hogy a Bíróság szinte normakontrollt végzett a 2011 végén megalkotott magyarországi szabályozásról. Ebben az ügyben ugyanis a többség adottnak vette az 1990. évi IV. törvény „egyház” fogalmának azonosságát a 2011. évi CCVI. törvény „bevett egyház” fogalmával – míg a különvélemények arra figyelmeztettek, hogy a jogalanyiságát Magyarországon egyetlen korábban nyilvántartásba vett vallási közösség sem vesztette el. A Bíróság az egyházaknak a szociális intézményrendszer fenntartásához kapcsolódó kiegészítő támogatása vonatkozásában pedig szokatlan mélységben próbált érvényt szerezni megközelítésének.⁴⁰

Ha az állam egyes vallási közösségekkel *megállapodásokat* köt, illetve ilyen megállapodások nyomán biztosít kedvezményeket (pl. adókedvezményeket), akkor tárgyilagos és észszerű követelmények alapján kell meghatároznia azokat a felekezeteket, melyek

35 Darby v. Sweden, 1990. október 23. no. 1581/85., *Ásatrúarfélagið* v. Iceland, 2012. szeptember 18., App. no. 22897/08.

36 Sindicatul „Păstorul cel Bun” v. Romania, 2013. július 9., § 138., App. no. 2330/09. A román ügy azért is figyelemre méltó, mert a korábbi magyarországi szabályozáshoz hasonlóan 1948 előtt itt is eltérő státusszal rendelkeztek a vallási közösségek, majd 2006-ban ismét többszintű kategóriarendszert vezettek be.

37 Church of Scientology Moscow v. Russia, 2007. április 5, App. no. 18147/02, § 96; Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia, 2006. október 5., App. no. 72881/01.

38 Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia, 2006. október 5., §§ 74–75., App. no. 72881/01.

39 Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas és mások v. Austria, 2012. szeptember 25., App. no. 40825/98; İzzettin Doğan és mások v. Turkey [GC], 2016. április 26., § 175., App. no. 62649/10; Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey, 2014. december 2., § 45., App. no. 25781/94.

40 Magyar Evangéliumi Testvérközösség v. Hungary, 2017. április 24., App. no. 54977/12.

számára a megállapodáskötés lehetőségét megnyitja.⁴¹ A horvát hatóságok nem tudták megindokolni, hogy miért zárkóztak el a megállapodástól a történelmi protestáns egyházak esetében, amely lehetővé tette volna számukra az iskolai vallásoktatást vagy azt, hogy a szolgálattevőik közreműködésével kötött házasságokat az állam elismerje. Az érintett egyház taglétszáma alacsony volt, azonban más esetekben a kormány kivételt engedett e követelmény alól.⁴²

Míg a vallási közösségek jogalanyisága, illetve egyenjogúsága tekintetében eltérő értelmezéseket találhatunk, vitathatatlan, hogy a vallási közösségek *autonómiája* a 9. cikkből szükségszerűen következik. Demokratikus államnak nincs legitim oka arra, hogy a vallási közösségek belső ügyeibe beavatkozzon. Így egy vallási közösség egyben tartása, egyházzszakadások megakadályozása nem legitim állami törekvés.⁴³ Az ilyen ügyek közös vonása, hogy a vallási vitának etnikai vetülete is van. Görögország és Bulgária esetében a muszlim közösség és a török kisebbség érzékeny helyzete (részben nemzetközi szerződésben is szavatolt autonómiája) árnyalja a vitát, Moldávia vonatkozásában az ortodox egyházon belül a Romániával történő egyesülést szorgalmazók (így a bukaresti pátriárka kánoni joghatóságát elfogadók) és az azt elutasítók között alakult ki feszültség (a kánoni joghatóságot váltó csoportot a maradék szakadárnak tekintik). A vitának a helyi közösségeikig lemenő vonatkozásai is elérték a Bíróságot.⁴⁴ Hasonló vita vezetett az (észak-)macedóniai ortodox egyház szakadásához, a szerb és a helyi joghatóságot követők között.⁴⁵ A Bíróság elfogadta azt, hogy az adott vallási közösség és állam viszonyára sajátos szabályok vonatkoznak, azonban amíg egy csoport – akár lemondva e sajátos jogállásról – szabadon követ egy vallási vezetőt, ő ezért nem vonható felelősségre. Az állami hatóságok által el nem ismert, a muszlim közösség által muftivá választott Serif nem gyakorolt olyan hatásköröket, melyek az állam részéről elismerést igényeltek volna, így „vallási szimbólumok bitorlása” miatt történt felelősségre vonása sértette az Egyezményt. Alighanem más lett volna az ügy megítélése, ha a vallási vezető az autonóm közösségként elismert csoportban az állam által átruházott hatásköröket is gyakorolta volna, pl. bíraskodott volna a közösség tagjai közötti jogvitákban (erre az elismert muftinak házassági és öröklési ügyekben lett volna lehetősége). Az állam legitim feladata, hogy a vallási közösségek közötti feszültségek kezelésére törekedjen, különösen akkor, ha esetleg korábban maga az állam fellépése okozta a feszültségeket.⁴⁶

41 Alujer Fernández és Caballero García v. Spain, 2001. június 14., App. no. 53072/99.

42 Savez crkava Riječ života és mások v. Croatia, 2010. december 9., § 85., App. no. 7798/08.

43 Serif v. Greece, 1999. december 14., App. no. 38178/97; Kovács, 2000, 63–74. Hasan és Chaush v. Bulgaria, 2000. október 26., App. no. 30985/96; Metropolitan Church of Bessarabia és mások v. Moldavia, 2001. december 13., App. no. 45701/99; Agga v. Greece, 2002. október 17., App. no. 33331/02; Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria, 2004. december 16; App. no. 39023/97, Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) és mások v. Bulgaria, 2009. január 22., App. nos. 412/03., 35677/04.

44 Fusu Arcadie és mások v. the Republic of Moldova, 2012. július 17., App. no. 22218/06; Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova és mások v. Moldova, 2007. február 27., App. no. 952/03.

45 Orthodox Ohrid Archdiocese (Greek Orthodox Ohrid Archdiocese of the Peć Patriarchy) v. the former Yugoslav Republic of Macedonia, 2017. november 16., App. no. 3532/07.

46 Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) és mások v. Bulgaria, 2009. január 22., §§ 68 és 127., App. nos. 412/03 és 35677/04.

A vallási közösségek belső struktúrájának kialakítása kétségtől autonómiájuk körébe tartozik. Ebbe a körbe tartozik a tagság kérdése: egyetlen vallási közösség sem kötelezhető arra, hogy valakit tagjának tekintsen, ahogy a kizárással szemben sem következik jogvédelem a 9. cikkből.⁴⁷ A Bíróság komolytalannak tartotta az orosz aggályokat az Üdvhadsereg által jelentett nemzetbiztonsági kockázat tekintetében: a szervezet a katonai rendfokozatokat csak metaforaként használja.⁴⁸

Az elismerés hiányánál súlyosabb beavatkozás a vallási közösségek állam általi *feloszlátása*, ami csak nagyon súlyos esetben válhat szükségessé egy demokratikus társadalomban. A Bíróság a 9. cikk Oroszország általi megsértését állapította meg több esetben. A Jehova Tanúival szembeni állami fellépést általános előítéletek, különböző vallási közösségek irányába alkalmazott kettős mérce vezérelhette.⁴⁹ Egy pünkösdi gyülekezet váratlan feloszlátása azon indokkal, hogy a vasárnapi iskoláról, illetve a felnőttek bibliaoktatásáról állami engedély nélkül állítottak ki „diplomákat”, illetve az oktatás során nem tartották be az egészségügyi és biztonsági szabályokat, szintén Egyezmény-sértéshez vezetett.⁵⁰

Az *egyházi bíróságok* működése csak annyiban vethet fel kérdéseket, amennyiben az állam is érvényt szerez az itt született döntéseknek. Ilyen ígérennyel nem léphetnek fel a vallási közösségek.⁵¹ Az állam ugyanakkor csak abban az esetben szerezhet érvényt a bíróságok döntéseinek, ha ezek eljárásuk során az Egyezmény 6. cikkében foglalt, a fair eljárásra vonatkozó normákat betartották (KH: 6. cikk).⁵² Ha az állam a (korábbi) államegyháztól közfeladatok ellátását várja – ilyen kérdés Svédországban a temetkezésügy –, akkor az ennek fedezetéül szolgáló, nem egyháztagok által is fizetendő csökkentett egyházi adó nem vet fel aggályokat.⁵³

A vallási közösségek állami támogatása, finanszírozása tekintetében is sokféle modell él egymás mellett, az államok mérlegelési szabadsága igen széles.⁵⁴ Önmagában a vallásszabadság nem ad jogalapot arra, hogy a vallási csoport (tagja) sajátos (elismert, vagy az állami szervekkel megállapodást kötő egyházakhoz hasonló) adózási jogállást,⁵⁵ vagy istentiszteleti helyei számára adómentességet igényeljen.⁵⁶ Az *adókedvezmények* érinthetik a közösség működését, azonban megállapításuk vonatkozásában az államoknak széles körű mérlegelési szabadsága van.⁵⁷ Ez a szabadság azonban nem korlátlan.

47 Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine, 2007. június 14., § 150., App no. 77703/01.

48 Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia, 2006. október 5., § 92., App. no. 72881/01.

49 Jehovah's Witnesses of Moscow és mások v. Russia, 2010. augusztus 18., App. no. 302/02.,

50 Biblical Centre of the Chuvash Republic v. Russia, 2014. június 12., App. no. 33203/08.

51 Serif v. Greece, 1999. december 14., § 50., App. no. 38178/97.

52 Pellegrini v. Italy, 2001. július 20., App. no. 30882/96.

53 Bruno v. Sweden, 2001. augusztus 28; Lundberg v. Sweden, 2004. január 15., App. no. 32196/96.

54 Alujer Fernández és Caballero García v. Spain, 2001. június 14., App. no. 53072/99.

55 Association Sivananda de Yoga Vedanta v. France, (Commission decision); Alujer Fernández és Caballero García v. Spain, 2001. június 14., App. no. 30260/96.

56 Iglesia Bautista „El Salvador” és Ortega Moratilla v. Spain (Commission decision), App. no. 17522/90.

57 The Church of Jesus Christ of Latter Day Saints v. the United Kingdom, 2014. március 4, § 30, App. no. 7552/09. – ebben az esetben az állam azt vette figyelembe, hogy míg más felekezetek templomai nyilvánosak, a mormonok szigorúan zártkörű istentiszteleti helyeket tartanak fenn; Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey, 2014. december 2., §

A Bíróság megállapította, hogy a francia állam megsértette a 9. cikket azzal, hogy nem biztosított más civil szervezetekhez hasonló adókedvezményt a vallási szervezet javára tett adományok számára, ezzel külön megnehezítve a közösségi vallásgyakorlást. A Bíróság figyelembe vette azt is, hogy a Jehova Tanúi Franciaországban működésüket 90%-ban adományokból fedezik, azaz az adományok életbevágóan fontosak a közösség számára.⁵⁸ A különböző jogállású vallási közösségek között az anyagiak tekintetében is felmerülhet a hátrányos megkülönböztetés (14. cikk) kérdése, így Ausztria megsértette az Egyezményt azzal, hogy csak az elismert vallásfelekezeteket mentesítette az örökösödési és ajándékozási illeték alól, míg a nyilvántartásba vett közösségeket nem.⁵⁹ A török állam sem tudott meggyőző, objektív és észszerű érvet felhozni arra vonatkozóan, hogy az alevi közösség találkozóhelyének villanyszámláját miért nem fizeti, amikor más mecsetek, templomok és zsinagógák áramköltségét az állam magára vállalta.⁶⁰ Spanyolország esetében a Bíróság elfogadta, hogy az adóhányad-irányítási rendszerben való részvételhez az adott vallási közösség és az állam közötti megállapodás szükséges. A Szentszékkal a katolikus egyház történelmi, kulturális, a társadalom egészét szolgáló szerepét figyelembe véve kötött megállapodást a spanyol állam, a panaszosok vallási közössége pedig meg sem kísérelte azt, hogy hasonló megállapodást kössön az állammal.⁶¹ A hasonló olasz jogi helyzetenél is azt értékelte a Bíróság, hogy az adófizetőknek lehetőségük van arra is, hogy kifejezetten arról rendelkezzenek, hogy jövedelemadójuknak meghatározott százalékát ne a rendszerhez csatlakozó valamely vallási közösségnek ajánlják fel, hanem egy külön állami alap számára.⁶²

Az *egyházi adó* nem vet fel aggályokat abban az esetben sem, ha állami hatóságok végzik az adó beszedését.⁶³ Ugyanakkor ilyen adóval csak az adott vallási közösség tagja terhelhető, így biztosítani kell a kilépés lehetőségét, és már az egyháztag házastársa sem kötelezhető olyan felekezet támogatására, melynek nem tagja.⁶⁴

A Bizottság visszautasította a kötelező társadalombiztosítás ellen vallási alapon fellépő holland protestánsok mentesség iránti igényeit.⁶⁵

41., App. no. 7552/09.

58 Association Les Témoins de Jéhovah v. France, 2012. július 5., App. no. 8916/05. Hasonló ügyek: Église Évangélique Missionnaire és Salaün v. France, 2013. január 31., App. no. 25502/07; Association Culturelle du Temple Pyramide v. France, 2013. január 31., App. no. 50471/07; Association des Chevaliers du Lotus d'Or v. France, 2013. január 31., App. no. 50616/07.

59 Jehovahs Zeugen in Österreich v. Austria, 2012. szeptember 25., App. no. 27540/05. Hasonló ügy: İzzettin Doğan és mások v. Turkey [GC], 2016. április 26., App. no. 62649/10.

60 Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey, 2014. december 2., App. no. 32093/10.

61 Alujer Fernández és Caballero García v. Spain, , 2001. június 14., App. no. 53072/99.

62 Spampinato v. Italy, 2007. március 29., App. no. 23123/04.

63 Wasmuth v. Germany, 2011. február 17., § 55., App. no. 12884/03; Klein és mások v. Germany, 2017. április 6., § 89., App. nos. 10138/11, 16687/11, 25359/11, 28919/11.

64 Klein és Others v. Germany, 2017. április 6., § 81., App. nos. 10138/11, 16687/11, 25359/11, 28919/11.

65 X. v. the Netherlands, Commission decision of 14 December 1962., App. no. 1068/61; X. v. the Netherlands, Commission decision of 14 December 1965, App. no. 2065/63; X. v. the Netherlands, Commission decision of 31 May 1967., App. no. 2988/66; V. v. the Netherlands, Commission decision, App. no. 10678/83.

A vallási közösségek *célvagyona* fokozott védelem alatt áll, ugyanakkor e fokozott védelem nem vonatkozik a vállalkozói vagyonukra. Ősi ortodox monastorokhoz tartozó mezőgazdasági terület igénybevétele tulajdoni jogokat érintett, azonban az istentisztelet szabadságát nem. A szerzetesek jövőbeli száma alakulásának várható hatásával kapcsolatos felvetéseket pedig a Bíróság hipotetikusnak tartotta.⁶⁶

Profitorientált tevékenységre nem terjed ki a 9. cikk védelme, akkor sem, ha esetleg vallási jellegű lenne a tevékenység: adott esetben a profit reményében végzett, a panaszos álláspontja szerint vallási szolgáltatás hirdetése kereskedelmi szólásnak tekinthető.⁶⁷ A szolgáltatáshoz kapcsolódó díj azonban önmagában nem zárja ki, hogy maga a szolgáltatás (adott esetben jogatanfolyam) vallási tartalommal is bír.⁶⁸

5. Tanulságok

Az eseti joggyakorlatból csak bizonyos korlátok között lehet általános következtetéseket levonni. Az EJEB mára gazdag joggyakorlatot alakított ki a vallásszabadság terén, de a gyakorlat még mindig nem koherens, nem szisztematikus, és nem is mindig kiszámítható. Egyértelmű, hogy a Bíróság a Kokkinakis-ügy óta a vallásszabadságot egy pluralista, demokratikus társadalom alapvető értékeként határozza meg.

A vallási közösségek szabad működésének pozitív követelményeként a mai napig kialakult joggyakorlat azt mutatja, hogy

- A vallási közösségeknek lehetővé kell tenni, hogy jogi személyiséget szerezzenek (ez azonban nem jelenti azt, hogy a vallási közösségeknek egyenlő jogokat kell biztosítani), a vallási közösségek jogi státuszát méltányos, átlátható és észszerű eljárás keretében kell szabályozni.⁶⁹

- Egy demokratikus államnak nincs jogos oka beavatkozni a vallási közösségek belső ügyeibe – ez a követelmény elengedhetetlennek tűnik.⁷⁰

- A vallási közösségeknek reális lehetőségeket kell biztosítani az istentiszteleti helyek létrehozására (ez nem jelenti azt, hogy a korlátozásokat automatikusan jogsértésnek tekintenék).⁷¹

66 The Holy Monasteries v. Greece, 1994. december 9., App. nos. 13092/87; 13984/88.

67 X. és Church of Scientology v. Sweden, Commission decision, App. no. 7805/77.

68 Association Sivananda de Yoga Vedata v. France, Commission decision, App. no. 30260/96.

69 Az első ítélet, ami ebbe az irányba mutat: Canea Catholic Church v. Greece, Judgment of 16 December 1997, App. no. 25528/94.

70 Serif v. Greece, Judgment of 14 December 1999, App. no. 38178/97; Hasan és Chaush v. Bulgaria, Judgment of 26 October 2000, App. no. 30985/96; Metropolitan Church of Bessarabia és mások v. Moldavia Judgment of 13 December 2001, App. no. 45701/99; Agga v. Greece Judgment of 17 October 2002, App. nos. 50776/99 és 52912/99.

71 Manoussakis és mások v. Greece, Judgment of 26 September 1996, App. no. 18748/91; Tsavachidis v. Greece, Judgment of 21 January 1999, App. no. 28802/95; Pentidis Manoussakis és mások v. Greece, Judgment of 26 September 1996, App. no. 18748/91 v. Greece Judgment of 9 June 1997, App. no. 23238/94.

– A vallási közösségek vagyonának védelme megerősítést nyert a vallási célokat szolgáló eszközök tekintetében, ugyanakkor ez a fokozott védelem nem vonatkozik üzleti célú vagyonukra.⁷²

– Amennyiben a vallási meggyőződés kinyilvánítása és mások vallási meggyőződésének védelme ütközik egymással, a meggyőződés kifejezésének formája és a kinyilvánítás körülményei kiemelt jelentőségűek. A véleménynyilvánítás szabadságának összefüggésében a Bíróság többször is megállapította, hogy a vallási érzületek védelme akár a büntetőjog alkalmazásával történő véleménynyilvánítási korlátozást is lehetővé teszi.⁷³

Úgy tűnik, hogy a Bíróság viszonylag széles körű korlátozásokat tűrt el a vallási meggyőződés kinyilvánításának jogát illetően. Azok a korai ügyek, amelyekben az Egyezmény megsértését állapították meg, szinte mind egy közös vonással rendelkeznek: az érintett állam szinte mindig Görögország volt, és a sikeres panaszosok az esetek túlnyomó többségében vallási kisebbségekhez tartoztak (Jehova tanúi és mások). A Metaxas-diktatúra idején kialakult görög állami egyházi rendszer két eleme akadt fenn az Egyezmény szűrőjén: a prozelitizmus (tisztességtelen misszionáriusi tevékenység) tilalma (és a tilalmat alkalmazó gyakorlat),⁷⁴ valamint a nem ortodox közösségek isteniszteleti helyeinek engedélyezési eljárása.⁷⁵ A Bíróság azonban a vallási meggyőződés kinyilvánítását és a vallásgyakorlást korlátozó törvények többségét az Egyezménnyel összeegyeztethetőnek találta.

Az EJEB számos ítélete befolyásolta az európai államok jogalkotásának és joggyakorlatának alakulását nagyon gyakorlati kérdésekben. Például nagyszámú családot érinthez a Bíróság álláspontja, mely szerint a szülők vallási hovatartozását nem lehet figyelembe venni a gyermek elhelyezéséről szóló eljárásokban⁷⁶ – ezt az irányadó joggyakorlatot a válási és gyermekelhelyezési ügyeket tárgyaló bíróságok Magyarországon is elfogadják.⁷⁷ Az elhelyezési-felügyeleti ügyekben – amennyiben az egyik szülő vallási meggyőződése nem okoz pszichés kárt a gyermeknek – a szülők vallásának figyelembevétele a 9. cikk fényében megkülönböztető bánásmódnak minősülhet.⁷⁸

Egyes ítéletekből az a benyomás alakul ki, hogy a Bíróság szimpatizál a radikális (vagy hagyománytisztelő) iszlámot kordában tartani hivatott szekuláris szabályozással, míg más vallási kisebbségek iránt nagyobb megértést tanúsít: erre példaként említhetők a fejkendővel kapcsolatos ügyek.⁷⁹ Meg kell jegyezni, hogy a bíróság azon

72 The Holy Monasteries v. Greece, Judgment of 9 December 1994, App. nos. 13092/87, 13984/88.

73 Otto-Preminger-Institut v. Austria, Judgment of 20 September 1994, § 47, no. 13470/87; Wingrove v. United Kingdom, Judgment of 25 November 1996, App. no. 17419/90.

74 Kokkinakis v. Greece, 1993. május 25., App. no. 14307/88.

75 Manoussakis és mások v. Greece, Judgment of 26 September 1996, App. no. 18748/91.

76 Hoffmann v. Austria, Judgment of 23 June 1993, App. no. 12875/87; Palau-Martinez v. France, Judgment of 16 December 2003, App. no. 64927/01.

77 BH 1998. 132.

78 Vojnity v. Hungary, Judgment of 2 December 2013, § 36. 39., App. no. 29617/07.

79 Dahlab v. Switzerland, Judgment of 15 February 2001, App. no. 42393/98; Kurtumulus v. Turkey, Judgment of 24 January 2006, App. no. 65500/01; Leyla Şahin v. Turkey, Judgment of 10 November 2005, App. no. 44774/98; Dogru v. France, Judgment of 4 December 2008, App. no. 27058/05; Kervanci v. France, Judgment of 4 December 2008, App. no. 31645/04. Koltay, 2015, 7–33; Szajbely, 2018, 1–8.

gyakorlata, miszerint minden esetben elfogadta a meglévő korlátozásokat, az államok széles körű mérlegelési jogkörén alapul; az ítéletekből egyáltalán nem következik, hogy a korlátozás hiánya aggodalomra adna okot.

A Bíróságnak a vallási hagyományok állami támogatásával szembeni szimpátiája nem tekinthető magától értetődőnek (tantermi feszületek,⁸⁰ kötelező hitoktatás⁸¹). Az európai emberi jogi mechanizmus ugyan védelmet nyújthat az állami beavatkozás és ellenőrzés bizonyos túlzott formáival szemben, azonban egyes államok a vallási identitás megőrzése érdekében felléphetnek.

Úgy tűnik, hogy az állam semlegességére vonatkozó követelmény egy kialakulóban lévő elvnek tekinthető.⁸² Az egyházi önkormányzatiság a vallásszabadság szerves részét képezi. A belső fegyelmi eljárásokra a 6. cikk nem vonatkozik. A lelkipásztori szolgálati jogviszony keretében felmerülő fegyelmi ügyeket magának a vallási közösségnek kell kezelnie.⁸³

6. Következtetés

Az EJEB tagadhatatlanul hozzájárult ahhoz, hogy a vallási közösségekre és a vallásgyakorlásra vonatkozó állami korlátozásokat mind a szabályozás, mind a gyakorlat terén szélsőséges esetekben visszaszorítsák. Ezáltal az EJEB jelentős (de természetesen nem kizárólagos) szerepet játszott és játszik az európai egyház-állam modellek közeledésében. Az államegyházak már közel sem élveznek olyan kiváltságos helyzetet, mint korábban, az uralkodó vallások védelme sem olyan erős, mint korábban, a vallási kisebbségek helyzete pedig jelentősen javult a korábbiakhoz képest. Az EJEB joggyakorlata határozottan szerepet játszott ebben a változásban. A pluralizmus,⁸⁴ egyfajta állami semlegesség,⁸⁵ a vallási közösségek autonómiája⁸⁶ olyan elveknek tűnnek, melyeket a joggyakorlat mára elvár, és így az európai országok közös minimumához tartoznak.

80 Lautsi v. Italy, Judgment of 18 March 2011, App. no. 30814/06.

81 Mansur Yalçın és mások v. Turkey, Judgment of 16 September 2014, App. no. 21163/11.

82 Magyar Keresztény Mennonita Egyház és mások v. Hungary, Judgment of 8 April 2014, App. nos. 70945/11, 23611/12, 26998/12, 41150/12, 41155/12, 41463/12, 41553/12, 54977/12 és 56581/12, § 104.

83 Károly Nagy v. Hungary, Judgment of 14 September 2017, App. no. 56665/09.

84 Pl. Izzettin Dogan v. Turkey, Judgment of 26 April 2016, § 24., App. no. 62649/10; Ebrahimian v. France, Judgment of 27 November 2015, § 67., App. no. 64846/11.

85 Pl. Magyar Keresztény Mennonita Egyház és mások v. Hungary, 2014. április 8., § 104., App. nos. 70945/11, 23611/12, 26998/12, 41150/12, 41155/12, 41553/12, 54977/12., 56581/12.

86 Pl. Hasan és Chaush v. Bulgaria, Judgment of 26 October 2000, App. no. 30985/96; Metropolitan Church of Bessarabia és mások v. Moldavia, Judgment of 13 December 2001, App. no. 45701/99; Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria, Judgment of 16 December 2004, App. no. 39023/97; Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) és mások v. Bulgaria, Judgment of 22 January 2009, App. nos. 412/03., 35677/04.

Irodalomjegyzék

- Ferrari, S. (1996) 'Az új bor és a régi hordó', *Beszélő*, 4(1). [Online] <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-uj-bor-es-a-regi-hordo> (letöltés ideje: 2026. 05. 15.)
- Grabenwarter, C. (2014) *European Convention on Human Rights. Commentary*. München: C. H. Beck.
- Koltay, A. (2015) 'A vallási ruházat és jelképek viselésének korlátai – fejkendők és keresztek', *Acta Humana*, 3, 7–33.
- Kovács, P. (2000) 'A rodopi mufti esete a nemzetközi joggal: Kisebbségi autonómiabarát ítélet az Emberi Jogok Európai Bíróságán: magányos fecske vagy új tendencia?', *Acta Humana*, 41–42, 63–74.
- Listl, J. (1999) 'Grundmodelle einer möglichen Zuordnung von Kirche und Staat', in Listl J. és Schmitz, H. (szerk.) *Handbuch des katholischen Kirchenrechts*. Regensburg: Verlag Pustet, Regensburg, 1256–1268.
- Martínez-Torrón, J. és Navarro-Vals, R. (2004) 'The Protection of Religious Freedom in the System of the Council of Europe', in Lindholm, T., Durham W. C., Tahzib-Lie, B., Sewell, E. és Larsen, L. (szerk.) *Facilitating Freedom of Religion and Belief: A Deskbook*. Leiden: Martinus Nijhoff, 209–238.
- Schanda, B. (2021) '9. Cikk: Gondolat-, lelkiismereti- és vallásszabadság', in Sonnevend, P. és Bodnár, E. (szerk.) *Az Emberi Jogok Európai Egyezményének kommentárja*. Budapest: HVG-ORAC, 218–243.
- Szajbély, K. (2018) 'Vallási jelképek viselése a munkahelyeken az Emberi Jogok Európai Bírósága és az Európai Unió Bírósága gyakorlatában', *Közjogi Szemle*, 2018(2), 1–8.
- Temperman, J. (szerk.) (2012) *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in Public School Classroom*, Leiden: Brill.
- Temperman, J., Gunn, T. J. és Evans, M. D. (2019) *The European Court of Human Rights and the Freedom of Religion or Belief. The 25 Years since Kokkinakis*. Leiden: Brill.
- Ventura, M. (2019) 'Jog és vallás tárgyú ügyek Strasbourgban és Luxemburgban: Az európai bíróságok érényei', *Medias Res*, 5(1), 102–115.
- Vermeulen, B. és van Rosmalen, B. M. (2018) 'Freedom of Thought, Conscience and Religion (Article 9)', in Dijk, P., J. H. Hoof, G., Rijn, A. B., és Zwaak, L. (szerk.) *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. Cambridge–Antwerp–Portland: Intersentia, 735–764.